

Міністерство освіти і науки України
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
Лабораторія філологічних досліджень
Шуменський університет «Спископ косянтин преславський» (Болгарія)
Вища лінгвістична школа (м. Ченстохова, Польща)

МОВА. СВІДОМІСТЬ. КОНЦЕПТ

Збірник наукових праць

Випуск 8

Мелітополь
2018

УДК 81'1(08)
ББК 80
М 74

Затверджено Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 7 від 24 червня 2010 р.).

Рецензенти:

Габідулліна А. Р., *д-р філол. наук, проф.*
Дербеньова Л. В., *д-р філол. наук, проф.*

Редакційна колегія:

Солоненко А. М., *д-р біол. наук, проф. (Україна); Білоусенко П. І.*, *д-р філол. наук, проф. (Україна); Коноваленко Т. В.*, *канд. пед. наук, доц. (Україна); Митяй З. О.*, *канд. філол. наук, доц. (Україна); Хомчак О. Г.*, *канд. філол. наук, доц. (Україна); Іванова Тотка Стоянова* *д-р філософії, проф. (Болгарія); Матеуш Донсаль*, *д-р філософії, проф., (Польща); Сімашко Т. В.*, *д-р філол. наук, проф. (Росія); Бахар Гюнеш*, *д-р філол. наук, проф. (Туреччина); Айдарбекова А. С.*, *канд. філол. наук, доц. (Казахстан)*

М 74 Мова. Свідомість. Концепт: зб. наук. статей / відп. ред. О. Г. Хомчак. – Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2018. – Вип. 8. – 157 с.

ISBN 978-617-7055-81-4

До збірника ввійшли наукові праці, присвячені актуальним питанням філології. Дослідники різних фахових рівнів ставлять і розв'язують проблеми широкого наукового діапазону. Основні положення статей були обговорені на VII Міжнародному науковому семінарі «Концептуальні проблеми функціонування мови в полікультурному просторі» (30 березня 2018 року) в Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького.

Збірник призначений для фахівців і широкого кола читачів, що цікавляться актуальними проблемами філології.

Відповідальність за достовірність та оригінальність поданих матеріалів (фактів, цитат, прізвищ, імен, результатів досліджень тощо) покладається на авторів.

УДК 81'1(08)
ББК 80
© Хомчак О.Г., відп. ред., 2018

ДО

95-річчя

*Мелітопольського державного
педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького*

та

25-річчя

філологічного факультету

ЗМІСТ

КОМУНІКАТИВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ МОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Базенюк А. В., Насалевич Т. В.

Глобалізація англійської мови: причини та наслідки8

Грама Н. Г.

Функціонування економічної мови в полікультурному просторі
професійної інтеграції10

Денисенко Н. В., Андраш К. С.

Функціонування метафори в англомовних текстах14

Єрмоленко С. І., Каспер І. О.

Функціональні параметри лексико-граматичного заперечення
в сучасній українській мові16

Єрмоленко С. І., Черних О. В.

Специфіка вокатива в системі сучасної української мови19

Конопленко Н. А., Кравченко Є. Г.

Заголовок-парцеля у газетному тексті22

Лепкович С. В., Симашко Т. В.

Роль фразеологізмів в формуванні образів учасників
діалогових програм на телевиденні26

Митяй З. О., Вишнякова А. А.

Лінгвістичний статус односкладних номінативних речень
у сучасній українській мові30

Мінкова О. Ф., Степаненко А.

Експресивний потенціал фразеологічних одиниць у романі
Євгена Гуцала «Позичений чоловік»32

Нифанова Т. С.

Сопоставительное изучение парадигм образов как один из подходов
к межъязыковому семасиологическому исследованию метафор34

Сіроштан Т. В., Бондар Н. О.

Словотвірна структура девербативів з абстрактною семантикою
в сучасній українській мові38

Сіроштан Т. В., Іванова Я. С.

Назви узагальнених ознак у словотвірній системі української мови41

Слободинська Т. С.

Інтерпретація понять «система» і «мовна система» в просторі наукових знань44

НАЗВИ УЗАГАЛЬНЕНИХ ОЗНАК У СЛОВОТВІРНИЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вивчення дериваційної системи є традиційним для вітчизняного мовознавства, проте повне дослідження словотвірного рівня мови є неможливим без з'ясування особливостей творення окремих груп слів. Іменники, що позначають узагальнені ознаки, властивості, становлять в українській мові словотвірну категорію якісної абстракції [8, с. 36]. Дериваційне значення "абстрагована ознака", на думку вчених, є специфічним, оскільки "їдеться не про вербалізацію нового поняття чи додання якоїсь модифікуючої ознаки до відомого, а про зміну способу вираження, про його вторинну вербалізацію" [2, с. 240]. Саме тому назви узагальнених ознак неодноразово були предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних мовознавців: О. Безпояско, П. Білоусенка, Г. Віняр, К. Городенської, В. Грещука, Є. Карпіловської, Н. Клименко, В. Німчука, О. Олексенка та ін. Однак дериваційна категорія якісної абстракції в сучасній українській мові не була об'єктом спеціального вивчення.

Метою розвідки є лексико-словотвірний аналіз іменників зі значенням абстрактної якості на основі фактичного матеріалу 11-томного "Словника української мови" [7]. Завданнями нашого дослідження є з'ясувати особливості дериваційного значення назв узагальнених ознак, накреслити коло словотвірних засобів, встановити ступінь їхньої продуктивності.

Поняття абстрактної ознаки передбачає наявність у когось або чогось у широкому розумінні якості, властивості, стану, визначених мотивувальним прикметником [8, с. 113]. За формальними характеристиками відприкметникові похідні належать до субстантивів і "вживаються паралельно з прикметниками як засоби вираження якостей, властивостей, станів реальних об'єктів навколишньої дійсності" [6, с. 236]. На думку Г. Волинець, деад'єктиви з абстрактною семантикою утворюють у сучасній українській мові мікрополе, репрезентоване дериватами на позначення кольорів, властивостей, якісного стану [3, с. 8].

У сучасній українській мові іменники цієї дериваційної категорії виникають у результаті транспозиційного словотворення, тобто коли "за допомогою афікса (переважно суфікса) утворюється похідне слово, частини якого належність якого відрізняється від частини мовної належності твірної" [1, с. 220]. Оскільки "словотвірні категорії через словотвірні значення виражаються словотвірними формами похідних слів" [8, с. 37], назви абстрактних ознак формують кілька лексико-словотвірних типів.

Найбільш продуктивним, за нашими даними, є дериваційний тип іменників із стилістично нейтральним суфіксом **-ість**. Приєднання цього суфікса до основи прикметника спричиняє зміну загальнокатегорійного значення, тобто відбувається перехід атрибутивності в предметність без заміни лексичного значення [6, с. 240]. Найменування узагальнених ознак, утворених за допомогою цього форманта, можуть позначати особливості поведінки, характеру істоти, наприклад: *бережливість, боязливість, бравість, вимогливість, грубість, зрадливість, гнівливість, драгливість, жартівливість, жвавість, ласкавість / неласкавість, лукавість / нелукавість, мрійливість, незлобивість, норавливість, поступливість, правдивість, сором'язливість, терпеливість, чуттєвість, шанобливість* та ін. Окремі деад'єктиви на **-ість** позначають особливості зовнішнього вигляду, фізичного стану істоти: *беззубість, гаркавість, кульгавість, моложавість, плюгавість, привабливість, слабість, хворобливість* тощо. Інші узагальнені якості, властивості представлені такими дериватами: *бездоказовість, безломилковість, випадковість, жадливість, загадковість, корисність, мінливість, приголомшливість, раптовість, розбірливість, сиротливість, суперечливість, фальшивість* тощо. Різноманітні фізичні характеристики об'єктів також називають іменники цього лексико-словотвірного типу, наприклад: *зеленавість, іржавість, металевість, пухнавість, ржавість, сталевість, шершавість, шкідливість, яскравість*. Учені звертають увагу на той факт, що чимало назв абстрактних ознак на **-ість** у сучасній українській мові

творюється від складних прикметників [4, с. 127], наприклад: *богобоязливість, доброзичливість, електропромисловість, кровожерливість, одноплановість, одностатевість, передньоязиковість, радіочутливість, роздільностатевість, страхопудливість, туполобість* та ін.

Іменники з суфіксом **-от(а)** оформлюють доволі виразний лексико-словотвірний тип деад'єктивів з аналізованою семантикою: *бистрота, біднота, блідота, бруднота, гидота, гіркота, глухота, гордота, довгота, дрібнота, кислота, круглота, мертвота, мілкота, нагота, німота, пілота, повнота, правота, неправота, прямота, сизота, сквернота, слабота, твердота, теплота, чорнота*. Основне словотвірне значення таких іменників – “зовнішні або внутрішні якості, властивості істот або предметів”. Чимало дериватів із зазначеною структурою, згідно з нашими спостереженнями, зазнали конкретизації, наприклад: *кислота* “хімічна сполука”, *твердота* “здатність тіла чинити опір змінюванню форми та розміру”.

Доволі високою продуктивністю відзначається лексико-словотвірний тип іменників прикметникового походження на **-изн(а)**. Найбільш поширеним словотвірним значенням є узагальнене найменування за кольором: *білизна, голубизна, жовтизна, рудизна, рябизна, сивизна, синизна, сіризна*. Трапляються також іменники, що позначають абстрактні ознаки предметів за зовнішніми, фізичними та іншими властивостями, наприклад: *гнилизна, голизна, грубизна, дешевизна, кривизна, крутизна, мализна, мілизна, новизна, пустизна, старизна*.

Багато дериватів, за нашими даними, утворюється за допомогою іншомовного форманта **-ізм / -изм**. Цей стилістично нейтральний суфікс часто поєднується з основами запозичених прикметників, наприклад: *автоматизм, аполітизм, гуманізм, демократизм, драматизм, елітаризм, інтелектуалізм, ірраціоналізм, лаконізм, негативізм, оптимізм, песимізм, прагматизм, примітивізм, радикалізм, риторизм, сентименталізм, суб'єктивізм* та ін. Іменники цього лексико-словотвірного типу часто належать до суспільно-політичної, наукової, конфесійної лексики.

Матеріально не виражений суфікс спостерігається в словотвірній структурі достатньо великої кількості назв узагальнених ознак. Лінгвісти зауважують, що “нульові суфікси у складі деад'єктивних іменників за своєю словотвірною продуктивністю поступаються перед продуктивністю матеріально виражених формантів” [6, с. 256], проте перспективність розвитку цього лексико-словотвірного типу, на нашу думку, є безсумнівною. Деривати з аналізованою семантикою мають “відтінок книжності, урочистості, поетичності” [3, с. 8], наприклад: *безмір, безлека, блакить, велич, відвага, гладь, глибо, гніль, даль, зелень, лють, міць, можуть, огида, синь, твердь, чернь, шир* та ін.

Малопродуктивний тип утворюють іменники з суфіксом **-ств(о)**, наприклад: *блаженство, братерство, зухвальство, лінивство, лукавство, недбальство, преосвященство, убозтво, шаленство* тощо. Цей суфікс, певно, частіше поєднується з іменниковими основами. Подвійно мотивованими вважаємо іменники типу *безумство* (від *безумий* або від *ум*), *безпам'ятство* (від *безпам'ятний* або від *пам'ять*). Їх можна розглядати як конфіксальні похідні. Іменники *високодумство, вільнодумство, волелюбство, життєлюбство, легкодумство, людинолюбство, працелюбство, самолюбство, славолюбство* та ін. можна вважати суфіксальними відприкметниковими похідними або композитно-суфіксальними дериватами, докладний опис історії яких здійснено в монографії В. Ліпич та Н. Правди [5, с. 102–115].

Невелика кількість найменувань на **-ин(а)** також позначає абстрактну ознаку за кольором, станом, конфігурацією, наприклад: *білина, довжина, жовтина, кривина* “властивість за значенням *кривий*”, *новина, сірина, старина* “те, що було колись, дуже давно”, *старовина* “колишні, давно минулі часи” (за допомогою похідного суфікса *-овина*), *теплина* “тепла погода”, *ширина, широчина* та ін.

Виявляє продуктивність у творенні назв узагальнених ознак вторинний формант **-щин(а)**, який, як правило, надає дериватам зневажливого або розмовного відтінку. Загальне словотвірне значення таких іменників пов'язане з історичною термінологією, тобто характеризує якийсь рух, повстання; певний проміжок часу, історичний період тощо, наприклад: *гетьманщина* “форма державного правління на чолі з гетьманом; час, коли в Україні була влада гетьманів”, *дідівщина* “давні, дідівські часи”, *копівщина* “народно-визвольне повстання проти польсько-шляхетського гніту в 1768 р.”, *колчаківщина* “контрреволюційна воєнна диктатура”, *отаманщина, петлюрівщина*. Інші найменування характеризують різноманітні явища в суспільстві, мистецтві: *банальщина* “що-небудь

банальне, буденне”, *вульгарщина* “паскудство, банальність”, *іноземщина* “усе закордонне, іноземне (культура, звичаї)”, *казенщина* “бюрократичний, формальний підхід до чогось”, *канцелярщина* “канцелярська робота; непотрібний формалізм у справі, роботі”, *кримінальщина* “кримінальний злочин”, *літературщина* “поганий художній смак, що виявляється у відсутності простоти викладу”, *патріархальщина* “пережитки старовини, патріархальних стосунків, побуту, звичаїв”, *побутовщина* “надмірна увага до показу, змалювання побуту”, *предківщина* “звичаї предків, старовина”.

Лише два деривати з суфіксом **-інь** кваліфікуються в “Словнику української мови” як абстрактні іменники-відповідники до прикметників, тобто називають абстрактну ознаку: *величінь, гарячінь*. Інші поодинокі похідні цього типу, певно, зазнали конкретизації в сучасній українській мові: *височінь* “простір на великій відстані від землі”, *гладінь* “рівна, гладка поверхня”, *глибінь, глибочінь* “глибина”, *голубінь* “голубий колір”, *гуцавінь* “гуцавина”, *мокрінь* “вогкість, дощова погода; що-небудь мокре, вологе”, *просторінь* “простір”, *сивінь* “сивина, тобто сиве волосся”, *студінь* “сильний холод, мороз”, *теплінь* “дуже тепла погода; висока температура в приміщенні”, *широчінь* “велика, значна ширина”.

Нечисленні найменування на **-иц(я)** також позначають абстрактну ознаку, наприклад: *дрібниця, дурниця, різниця, різноголосиця* “незлагодженість голосів, звуків”, *таємниця*.

Кілька множинних іменників на **-ощ(і)** не становлять виразного лексико-словотвірного типу назв узагальнених ознак: *веселощі, гордощі, грубощі, мудрощі, радіощі, хитрощі*.

У словотвірній структурі невеликої кількості іменників, що позначають абстрактну ознаку, спостерігається суфікс **-ин(я)**: *гординя* “гордість”, *пустиня* “пустеля; запустіння”, *твердиня* “фортеця; надійна опора, захист”.

Таким чином, основним засобом вираження абстрактної якості в сучасній українській мові є суфікс **-ість**, який вільно сполучається з прикметниковими основами різного типу, а також інтернаціональний формант **-izm / -изм**. Інші дериваційні засоби (**-от(а)**, **-изн(а)**, **-ств(о)**, **-ин(а)**, **-щин(а)**) виявляють значення узагальненої ознаки спорадично. На периферії словотвірної категорії абстрактної ознаки опинилися деривати на **-інь, -иц(я), -ощ(і)** та **-ин(я)**.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах. Словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. С. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2007. – 260 с.
2. Віняр Г. М. Словотвірна структура іменників-деад’єктивів в українській мові новітнього періоду / Г. М. Віняр // Сталий розвиток промисловості та суспільства: матеріали Міжнародної науково-технічної конференції 22–25 травня 2013 р. – Кривий Ріг, 2013. – Т. 2. – С. 240–243.
3. Волинець Г. М. Нульсуфіксація в словотвірній системі українського іменника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Г. М. Волинець. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
4. Грещук В. В. Дериваційна здатність прикметникових основ в утворенні українських іменників на *-ість* / В. В. Грещук // Питання словотвору. – К. : Вища школа, 1979. – С. 124–131.
5. Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (композитивно-суфіксальна деривація іменників) / В. М. Ліпич, Н. М. Правда. – Бердянськ : ФО-П Ткачук О.В., 2016. – 220 с.
6. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : монографія / В. П. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2005. – 336 с.
7. Словник української мови : в 11 т. / [уклад. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
8. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – 407 с.